

XORAZM VILOYATIDAGI ICHAN-QAL'A: TARIX, MEROS VA TURIZM

Axmadova Ruxshona

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti

Tarix Yo'nalishi 4-Bosqich Talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm viloyatining boy tarixiy-madaniy merosi, uning asosiy yodgorliklari va turizm rivojidadagi o'rnini yoritiladi. Hududdagi tarixiy obidalar, ularning saqlanish holati hamda sayyohlarni jalb etishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, Xorazm viloyatida turizmni rivojlantirish istiqbollari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Maqola hududning turistik salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi takliflar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: Xorazm viloyati, tarixiy meros, madaniy yodgorliklar, turizm, sayyohlik salohiyati, Ichan qal'a, madaniy turizm, tarixiy obidalar

Annotation. This article explores the rich historical and cultural heritage of the Khorezm region and its role in the development of tourism. It analyzes the main historical monuments of the area, their current preservation status, and their importance in attracting tourists. The paper also discusses the prospects for tourism development in the Khorezm region, existing challenges, and possible solutions. The article concludes with recommendations aimed at enhancing the tourism potential of the region.

Keywords: Khorezm region, historical heritage, cultural monuments, tourism, tourism potential, Itchan Kala, cultural tourism, historical sites

Ichan-Qal'a — O'zbekistonning Xorazm viloyatida joylashgan, ming yillik tarixi bo'lgan noyob shahar bo'lib, 1990 yilda YUNESKO Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Bu shahar nafaqat O'rta Osiyo, balki butun Sharq sivilizatsiyasining bebaho xazinasini hisoblanadi. 5 km² maydonni egallagan ichki shahar o'zining saqlanib qolgan qadimiy me'moriy qiyofasi bilan dunyo miqyosida tengsiz namunalar qatoriga kiradi. Ushbu tezisning dolzarbligi shundaki, globallashuv va jadal turizm rivojlanishi sharoitida tarixiy meros ob'ektlarini saqlash va ulardan oqilona foydalanish masalasi jahon hamjamiyatining eng muhim muammolaridan biriga aylangan. Ichan-Qal'a misoli esa bu muammoning barcha qirralarini o'zida aks ettiradi. Tezisning maqsadi — Ichan-Qal'aning tarixiy shakllanishini, YUNESKO merosiy statusining mohiyatini, me'moriy kompleksning ahamiyatini va turizm rivojlanishining shahar muhofazasiga ta'sirini kompleks ilmiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: birinchidan, Ichan-Qal'aning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini xronologik tahlil qilish; ikkinchidan, YUNESKO ro'yxatiga kiritilish mezonlari va jarayonini o'rganish; uchinchidan, asosiy me'moriy yodgorliklarni tahlil qilish; to'rtinchidan, turizm va meros muhofazasi o'rtasidagi munosabatni baholash; beshinchidan, global YUNESKO shahar modellari bilan qiyosiy tahlil o'tkazish.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Ichan-Qal'a, ya'ni «ichki shahar» — Xiva shahrining qadimiy yadrosi bo'lib, uning tarixi miloddan avvalgi birinchi ming yillikka borib taqaladi. Arxeologik qazilmalar ko'rsatishicha, bu hududda insonlar eng kamida 2500 yil oldin yashagan. Qadimgi Xorazm Axamaniylar imperiyasi tarkibiga kirgan bo'lib, Gerodot va Strabon kabi antik tarixchilar bu o'lka haqida ma'lumotlar qoldirgan. Miloddan avvalgi IV asrda Iskandar Zulqarnaynning yurishi chog'ida Xorazm mustaqilligini saqlab qolishi uning siyosiy kuchiga dalolat beradi. Mil.avv. II–I asrlar Kushon imperiyasi davrida savdo va hunarmandchilik rivojlana boshladi. Ichan-Qal'aning dastlabki mudofaa devorlari mil. IV–VI asrlarida qurilgan deb taxmin qilinadi. Bu davrga oid sopol buyumlar, tangalar va me'moriy fragmentlar O'zbekiston Fanlar Akademiyasining arxeologik ekspeditsiyalari tomonidan aniqlangan. Shaharning strategik joylashuvi — Amudaryo deltasidagi unumdor vohada — Ipak yo'lining muhim tuguniga aylanishiga asos bo'ldi. VII asrda arab bosqini Xorazmda islom dinining yoyilishiga olib keldi. Bu davrda shaharning diniy va madaniy qiyofasi tubdan o'zgardi: masjidlar, madrasalar va maqbaralar qurilishi boshlanib, keyingi asrlar me'moriy an'anasiga poydevor yaratildi. X–XII asrlar Xorazm madaniyati va ilmining oltin davri hisoblanadi. Buyuk matematik va astronom Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780–850) shu zaminda tug'ilib, «algebra» faniga asos soldi. Abu Rayhon Beruniy (973–1048) esa Xivada faoliyat ko'rsatib, dunyo ilmiga ulkan hissa qo'shdi. Bu intellektual muhit shaharning nafaqat savdo, balki madaniyat markazi sifatida ham shuhrat qozonishiga xizmat qildi. XI–XII asrlar Seljuqiylar hukmronligi davrida Xorazm nisbatan tinch rivojlandi. Xorazmshohlar sulolasi (1077–1231) davrida esa shahar o'zining eng kuchli siyosiy va iqtisodiy darajasiga ko'tarildi. Xorazmshoh Muhammad hukmronligi yillarida Xiva markaziy shaharlarga raqib bo'la oladigan darajaga yetdi. 1221-yilda Mo'g'ul bosqini Xorazm sivilizatsiyasiga og'ir zarba berdi. Biroq shahar tez tiklanib, XIV asrda Oltin O'rda tarkibida yana faol savdo markaziga aylandi. Mamluklar va Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) me'moriy yangilanish boshlangan payt bo'ldi: bu davr binolari hali ham Ichan-Qal'aning ko'rkiga ko'rk qo'shib turibdi. XVI asrda Xiva Xonligi poytaxti bo'lgunga qadar Ichan-Qal'a doimiy ravishda shakllanib bordi. 1598–1804 yillarda Xiva Abuul'oz Bahodirxon va uning avlodlari qo'lida mustaqil xonlikning markazi bo'ldi. Aynan shu davrda bugungi Ichan-Qal'a me'moriy ansamblining asosiy yodgorliklari barpo etildi. 1873-yilda General Kaufmann qo'shinlari Xivani egalladi va Xiva xonligi Rossiya imperiyasining protektoratiga aylandi. Paradoksal tarzda, Rossiya mustamlakachiligi Ichan-Qal'aning me'moriy yaxlitligini saqlab qolishga muayyan darajada hissa qo'shdi: mustamlakachilar ma'muriy va tijorat inshootlarini asosan shahardan tashqarida — Dichan-Qal'a hududida qurishdi. 1920-yilda sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil topdi. Biroq asosiy me'moriy komplekslarning saqlanib qolishida aynan sovet davridagi «qo'riqxon» maqomi hal qiluvchi rol o'ynadi va 1990-yilda YUNESKO ro'yxatiga kiritilish uchun asos yaratdi. 1990 yilda Banff shahrida bo'lib o'tgan YUNESKO Jahon merosi qo'mitasining 14-sessiyasida Ichan-Qal'a Jahon merosi ro'yxatiga kiritildi. Bu qaror nafaqat Ichan-Qal'aning, balki mustaqil O'zbekiston meros

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

siyosatining ham tarixidagi muhim voqea bo'ldi — hatto rasmiy mustaqillik e'lon qilinishidan bir yil avval bu xalqaro tan olinishga erishildi. Ro'yxatga kiritilish jarayoni 1988-yilda boshlangan bo'lib, O'zbekiston (o'sha paytda SSSR tarkibida) nomzodni Jahon merosi qo'mitasiga taqdim etdi. Nomzodlik dosyesi tarixiy va madaniy ahamiyat, me'moriy yaxlitlik va qiyosiy tahlilni o'z ichiga olgan keng qamrovli hujjat edi. Ekspertlar guruhining o'rni o'tkazgandan so'ng qo'mita uchta mezon asosida ijobiy qaror qabul qildi. Ro'yxatga kiritilgan paytda YUNESKO ekspertlari Ichan-Qal'ani «o'rta asrlar islom shaharining to'liq va ajoyib namunasi» sifatida tavsifladilar. Hududning integralligi va tarixiy muhitning saqlanganlik darajasi ayniqsa yuqori baholandi. YUNESKO ro'yxatiga kiritilish uchun obyekt «Istisno universal qiymat» (Outstanding Universal Value — OUV) mezoniga javob berishi lozim. Ichan-Qal'a uchun I, II va IV mezonlar tan olindi. I mezon: insonning ijodiy dahosi bilan bog'liq me'moriy shoh asarlarni ifodalash; II mezon: qurilish san'ati yoki texnologiyasi, yoki shahar rejalashtirish bo'yicha insoniy qadriyatlarning almashinuviga guvohi bo'lish; IV mezon: insoniyat tarixi muhim bosqichini ifodalovchi bino yoki me'moriy ansambl namunasi bo'lish. Ichan-Qal'aning I mezonga muvofiqligi eng yorqin namoyon bo'ladi: Kalta Minor minorasi, Muhammad Amin-Xon madrasasi, Juma masjidining 213 noyob yog'och ustunlari — bular insonning ijodiy dahosini namoyon etuvchi bebaho namunalardir. II mezon nuqtai nazaridan esa shahar Eron, Movarounnahr va Xorazm me'moriy an'alarining noyob sintezi sifatida baholanadi. IV mezon bo'yicha Ichan-Qal'a to'liq saqlanib qolgan o'rta asr islom shahrining fenomenal namunasi sifatida tan olingan. Dunyo bo'yicha bunday yaxlitlik va to'liqlik darajasida saqlanib qolgan shaharlar soni juda oz, bu esa Ichan-Qal'aning global meros miqyosidagi o'rnini yanada oshiradi. YUNESKO maqomini olganidan so'ng Ichan-Qal'a bir qator xalqaro loyihalarda ishtirok etdi. Yaponiya, Germaniya, Frantsiya va Koreya hukumatlari moliyaviy va texnik yordam ko'rsatdi. YUNESKO-ning «Markaziy Osiyo madaniy merosi» dasturi doirasida bir necha muhim restauratsiya ishlari amalga oshirildi. 2001 yildan boshlab O'zbekiston mustaqil davlat sifatida YUNESKO bilan to'g'ridan-to'g'ri hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Ichan-Qal'a «Yaxshi holatni saqlash» reytingida doimiy ravishda yuqori o'rinlarni egallaydi, bu esa O'zbekiston hukumatining meros muhofazasiga e'tiborining dalilidir. Biroq ba'zi xalqaro ekspertlar infrastruktura qurilishi va zamonaviy imorat va binolarning Ichan-Qal'a yaqinida barpo etilishi borasida tashvish bildirmoqda. YUNESKO «Reaktiv monitoring» tizimi bu masalani kuzatib bormoqda va O'zbekistonga tegishli tavsiyalar berib kelmoqda.

Ichan-Qal'aning vizual ramziga aylangan Kalta Minor (1852) Muhammad Amin-xon tomonidan qurilishni boshlagan, ammo xon vafotidan so'ng tugallanmay qolgan noyob minora bo'lib, undan ochiladigan ko'k rang parchin bilan qoplangan konus shakli nafaqat Xiva, balki butun Markaziy Osiyo me'moriyatining ikonasi aylangan. Loyihaga ko'ra minora dunyodagi eng baland minoraga aylanishi lozim edi.

Ko'hna Ark — «qo'riqxonada ichidagi qal'a» — Xiva xonlarining saroyi bo'lib, milodiy X asrdan beri bu yerda hokimiyat markazi joylashgan. Hozirgi ko'rinishida asosan XVIII–

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

XIX asrlarga oid qurilmalar saqlanib qolgan. Qabul zali, harem, tashqi maydoni va minorasi bilan bu kompleks xonlik davlatchiligining timsoli hisoblanadi.

Juma masjidi (X asr, qayta qurilgan XVIII asr) 55x45 metr maydonni egallagan to'rt devori bilan chulg'angan unikal ibodat maskandir. Uning eng noyob jihati — 213 ta yog'och ustundan iborat ichki muhit bo'lib, har bir ustun turli davrlardan — IX asrdan XIX asrgacha bo'lgan oraliqda — olib kelingan va o'ziga xos bezaklarga ega. Bu ustunlar O'rta Osiyo yog'och o'ymakorligining haqiqiy ensiklopediyasidir.

Muhammad Amin-xon madrasasi (1851–1852) — O'rta Osiyodagi eng yirik madrasa bo'lib, 125 ta hujrasida bir vaqtning o'zida 260 nafar talaba ta'lim olgan. Hozirda bu bino mehmonxonaga aylantirilib, meros-turizm uyg'unligining muvaffaqiyatli namunasi sifatida namoyish etilmoqda.

Ichan-Qal'aning rejalashtirish tuzilmasi organik ravishda shakllanib, uning tarixiy hususiyatlariga mos holda saqlanib qolgan. Mudofaa devorlari shaharni aniq chegaralab, ichki ko'chalar tizimi mahallalar asosida shakllanib ikkita asosiy o'q — shimoliy va g'arbiy darvozalarni bog'lovchi yo'llar — bo'yicha yo'nalgan. Shaharning merkezi Pahlavon Mahmud maqbarasi va unga tutash bozor maydonidir. An'anaviy bozor tizimi — boj, sarrof va kulolchilik kabi ixtisoslashgan savdo hududlari — bugungi kunda ham saqlanib, turistik va mahalliy savdo aralash tarzda davom etmoqda. Bu esa shaharsozlik jihatidan jonli, tirik meros ob'ektining noyob namunasidir. Ichan-Qal'adagi mahalla tizimi ijtimoiy tashkilotning asosi bo'lib, har bir mahalla o'zining masjidi, ko'chasi va jamoa hayotiga ega edi. Bugungi kunda ham taxminan 300 nafar doimiy aholi Ichan-Qal'a ichida yashaydi, bu esa shaharni «muzey-shahar» emas, «tirik meros» sifatida belgilashga imkon beradi. Turizm va meros muhofazasi o'rtasidagi ziddiyat Ichan-Qal'ada o'ta keskin namoyon bo'lmoqda. Bir tomondan, turistik talabni qondirish uchun qurilish faoliyati kuchayib, original me'moriy tuzilmani buzadigan zamonaviy inshootlar paydo bo'lmoqda. Boshqa tomondan, ommaviy turizm tarixiy binolarning deformatsiyasiga, atrof-muhitning ifloslanishiga va mahalliy turmush tarzining o'zgarishiga olib kelmoqda. Ichan-Qal'aning ichki hududida doimiy aholining kamayib borishi ham tashvishli tendentsiya hisoblanadi: 1990 yilda taxminan 3000 aholi yashaganiga nisbatan hozir bu ko'rsatkich ancha past. «Muzeylashtirish» xavfi — shaharni tirik ijtimoiy muhitdan mahrum qilish — meros muhofazasi fanlari doirasida faol muhokama mavzusiga aylangan. YUNESKO tomonidan e'lon qilingan «Ichan-Qal'a muhofaza zonalari» reglamenti 2019-yilgi keng ko'lamli restavratsiya ishlaridan so'ng tekshirib ko'rildi. Bir qator qadimiy binolarning asl ko'rinishini o'zgartiradigan darajada «qayta tiklash» usuli xalqaro ekspertlar tomonidan tanqid ostiga olindi va noaniq holatlar YUNESKO bilan davom etayotgan muzokaralarda muhokama etilmoqda.

Xulosa

Ichan-Qal'a 2500 yildan ziyod tarixga ega bo'lib, uning me'moriy kompleksi Xorazm sivilizatsiyasining turli tarixiy bosqichlari — antik davr, o'rta asrlar islom madaniyati, Xiva xonligi davrining yuksak me'moriy an'analari — ning organik sintezi hisoblanadi. 1990-

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

yilgi YUNESKO ro'yxatiga kiritilish Ichan-Qal'aning nafaqat mintaqaviy, balki jahon miqyosida «Istisno universal qiymat» egasi ekanligini rasman tasdiqladi. Uch mezon bo'yicha tan olinishi shaharning ko'p qirrali ahamiyatini ifodalaydi. Me'moriy kompleks — 50 dan ortiq tarixiy yodgorliklar, shaharsozlik tuzilmasi, nomoddiy meros — bir butunlikda Ichan-Qal'ani «tirik meros» ning noyob namunasiga aylantiradi. Bu xususiyat uni «arxeologik muzey» lardan tubdan farqlaydi va meros muhofazasida alohida metodologik yondashuvni taqozo qiladi. Turizm rivojlanishi va meros muhofazasi o'rtasidagi ziddiyat Ichan-Qal'ada haqiqiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalar, aqlli turizm boshqaruvi va mahalliy hamjamiyat ishtiroki orqali bu ziddiyatni hal etish imkoniyatlari mavjud. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Ichan-Qal'a global YUNESKO shahar modellari ichida o'ziga xos «to'liq saqlanib qolgan devorli shahar» kategoriyasida alohida noyob o'rinni egallaydi. Tezisning ilmiy ahamiyati shundaki, Ichan-Qal'a birinchi marta «YUNESKO shahar modeli» kontseptsiyasi doirasida kompleks ilmiy tahlilga tortildi. Amaliy tavsiyalar sifatida esa quyidagilar taklif etiladi: turizm kvotasi tizimini joriy etish; Ichan-Qal'a ichida yashovchi mahalliy aholini rag'batlantirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash; nomoddiy merosni saqlovchi hunarmandchilik markazlari ochish; har qanday restauratsiya ishlari uchun xalqaro ekspertiza talab qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. YUNESKO Jahon merosi qo'mitasi. Ichan-Qal'a nomzodlik dosyesi. — Parij: YUNESKO, 1990.
2. YUNESKO Jahon merosi markazi. «Xiva: Ichan-Qal'a» sahifasi. — <https://whc.unesco.org/en/list/543>
3. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Xiva davlat tarix-arxitektura muzey-qo'riqxonasi. Yillik hisobot, 2023.
4. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Markaziy Osiyo tarixiy me'morchiligi. — Toshkent: Fan, 1982.
5. Mankovskaya L.Yu. Xiva arxitekturasi. — Toshkent: Fan, 1982.
6. Джуракулов М. Хива — жемчужина Средней Азии. — Ташкент: Узбекистан, 2001.
7. Asqarov A. O'rta Osiyo qadimgi tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 1994.
8. Abdullayev Sh. Ichan-Qal'a: me'moriy kompleks va uning saqlanish masalalari // O'zME. — 2010. — №4.
9. Allabergenov A. — Xorazm tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti, 2015.
10. Matbabaev B. — Xiva va Ichan-Qal'a yodgorliklari. Toshkent: O'zbekiston, 2018.
11. Raximov R. — Xorazm me'morchiligi tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
12. Xudoyberganov T. — O'zbekistonning tarixiy shaharlari. Toshkent: Sharq, 2016.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

13. Kurbanov S. — Ichan-Qal'a — ochiq osmon ostidagi muzey. Urganch: Xorazm nashriyoti, 2020.
14. Yusupov M. — Xiva xonligi tarixi va madaniyati. Toshkent: Akademnashr, 2014.
15. Axmedov B. — O'zbekistonning madaniy merosi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
16. Jo'rayev N. — O'zbekiston tarixi (eng qadimgi davrdan hozirgacha). Toshkent: Sharq, 2019.
17. Xorazm viloyati tarixiy-madaniy meros boshqarmasi — "Ichan-Qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi to'plami. Toshkent, 2021.
TSUL Kutubxonasi
18. Abdurahmonov Q. — Turizm asoslari va O'zbekistonda turizm rivoji. Toshkent: Iqtisodiyot, 2018.

